

تعامل صورت و محتوا در کَشکول‌های فلزی دوران صفوی و قاجار*

علیرضا شیخی**

شعله تاتاری***

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۰۱ تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۵

چکیده

استقرار سلسله صفوی در ایران و شیوع فرقه‌های منتسب به صوفیه، ایجاب می‌کرد تا به ساخت کَشکول که یکی از آلات قلندری و درویشی بوده و در مراسم و آیین‌های مرتبط با این فرقه‌ها استفاده می‌شد، اهمیت وافری داده شود. عناصر بصری نقش شده بر کَشکول‌ها، نشر اندیشه و افکار درویشان را دربرداشته است. لذا هدف این پژوهش، بررسی صوری و محتوایی سی و چهار عدد از کَشکول‌های فلزی دوران صفوی و قاجار است. بنابراین سوالات پژوهش عبارت است از: تعامل عناصر تزئینی کَشکول‌ها و آداب درویشی چیست؟ و کَشکول‌های فلزی این دو دوره، از نظر فرم، نقش و نماد چگونه‌اند؟ روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی بوده و گردآوری اطلاعات آن، کتابخانه‌ای و با مراجعه به سایت موزه‌های خارجی و همچنین مراجعه حضوری به موزه‌های داخلی جهت مطالعه نمونه‌ها است.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که کاربرد کَشکول نزد دراویش، علاوه بر آلات و وصله‌های درویشی و قلندری، وجه عاشورایی نیز داشته و در آیین سقایی و مراسم عزاداری عاشورا به کار می‌رفته است. از نظر فرم ظاهری نیز با سه نوع کَشکول مواجهیم که در تزئین آنها از کتیبه‌هایی با مضامین شیعی و اشعار فارسی استفاده شده است. نقوش تزئینی نیز شامل نقوش انسانی، هندسی، حیوانی و گیاهی است. تکنیک‌های هنری مورد استفاده در تزئینات، شامل: قلمزنی، سیاه قلم، طلاکوبی روی فولاد، حکاکی، مشبک‌کاری و مرصع‌کاری است. نمادهایی نظیر اژدها، ماهی، مار و کشتی که در اجزا و تزئینات کَشکول به صورت رمزگونه یا در فرم ظاهری آن به کار رفته‌اند به تبعیت از اعتقادات و آرمان‌هایی است که دراویش مدعی آن‌ها بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها:

صفوی و قاجار، کَشکول فلزی، درویش، نقوش و کتیبه، فرم، معنا.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده دوم با عنوان «تعامل صورت و محتوی در کَشکول‌های فلزی دوره صفویه و قاجار» به راهنمایی دکتر علیرضا شیخی می‌باشد که در موسسه آموزش عالی فردوس انجام پذیرفته است.
** استادیار دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول). پست الکترونیک: a.sheikhi@art.ac.ir
*** کارشناس ارشد هنر اسلامی، گروه هنر اسلامی، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

۱. مقدمه

سلسله صفوی که در واقع شکل‌گیری و نام آن با شیخ صفی‌الدین (وفات ۷۳۵ ه.ق. ۱۳۰۵) پیوند خورده، در مدت حکومت خاندانش، شاهد ظهور فرقه‌های مختلف منسوب به صوفیه بوده است که دارای سلسله‌ای از افکار، اندیشه‌ها و حتی آداب مخصوص در معاشرت، لباس پوشیدن و سکونت در خانقاه‌ها بودند که تا دوره قاجار هم ادامه یافته است. قطعاً این فرقه‌ها نیاز به ابزار و ادواتی داشته‌اند که در مراسم و آیین‌های خود استفاده نمایند، کشکول یکی از این آلات قلندری است. کشکول در دوران صفویه و قاجار به دلیل رواج صوفی‌گری، جانی تازه یافت و موجب شکوفایی هنر فلزکاری پس از دوره سلجوقی گردید. نکته دیگر، تجلی آیین‌ها و اعتقادات مذهب تشیع در آثار فلزی آنهاست. هنرمندان هر دو دوره با استفاده از کتیبه و نقوش نمادین، افکار و اعتقادات خود را در قالب فرم، نقش و خط‌نگاره در آثار خویش به نمایش گذاشته‌اند. خصوصاً در کشکول‌های فلزی که با مرام و ادعای صوفی‌گری سلسله صفوی، بی‌ارتباط نبودند.

تعامل میان عناصر نمادین و تزئینی ساخته و پرداخته شده بر کشکول و محتوای آن و همچنین تأثیرات اعتقادی و اجتماعی بر فرم ظاهری و سایر عوامل تزئینی به کار رفته بر روی این آثار، هدف نوشتار حاضر است. لذا درصدد پاسخگویی به پرسش‌هایی از این دست است که کاربرد کشکول چیست و انواع آن از لحاظ جنس و فرم ظاهری چگونه است؟ ارتباط بین کاربرد کشکول و نقوش و نمادهای استفاده شده در ساخت بدنه یا تزئین آن چیست؟ و چه ارتباطی بین تمایلات شیعی دو دوره صفویه و قاجار با مضامین خط‌نگاره‌ها در کشکول‌های فلزی این دوران وجود دارد؟ با وجود آنکه کشکول‌های فلزی جزو اشیائی هستند که نهایت ظرافت هنری در ساخت و تزئین آنها به کار رفته است، ولی تاکنون مورد بررسی جامعی قرار نگرفته‌اند تا پاسخگویی پرسش‌های مطرح شده باشد. به نظر می‌رسد که این پژوهش آغازی برای تحقیقات دقیق‌تر و جامع‌تر در خصوص این اشیاء نفیس فلزی می‌باشد که تاکنون از دید پژوهشگران عرصه هنر فلزکاری دور مانده‌اند.

۲. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های بسیاری در زمینه هنر فلزکاری و بررسی اشیاء فلزی دوره‌های مختلف انجام گرفته است اما تنها در یک مقاله به بررسی کشکول (گیاهی و فلزی) پرداخته شده است. افروغ (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی و تحلیل زیباشناختی کشکول‌های دوره قاجار» به بررسی اجمالی کشکول‌های این دوران اهتمام داشته و به صورت موردی، کشکول فلزی مجموعه شاهزاده صدرالدین آقاخان را مطرح و نظرات متفاوت دو محقق اروپایی در باب سال و سازنده این کشکول را بیان نموده است. در سایر منابع نوشتاری ایرانی، چه کتاب و چه مقاله، اگر اشاره‌ای به کشکول فلزی یا گیاهی شده، خالی از ایراد نمی‌باشد. چنانچه مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۴) در کتاب هنر شیعی (عناصر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان) و در ارائه تصویر اشیاء فلزی (به عنوان نمونه در صفحه ۱۹۰) و در تطبیق با جلد سیزدهم کتاب سیری در هنر ایران (پوپ و اکرم ۱۳۸۷، ۱۳۸۶) دچار خطا گردیده است. همچنین در مقالاتی که در ایران منتشر شده و به نوعی در ارتباط با بررسی اشیاء فلزی بوده و به کشکول اشاره کرده‌اند، اشتباهاتی در ارائه تصویر کشکول گیاهی با عنوان کشکول فلزی یا در کاربرد آن تکرار شده است، به عنوان مثال در مقاله «خط‌نگاره‌های قرآنی در قالبیابی و فلزکاری دوره صفویه»، تصویر کشکول فلزی به عنوان جام چهل کلید (چهل بسم‌الله) معرفی شده است (شریعت ۱۳۸۷، ۵۱). یا در مقاله‌ای تحت عنوان «نماد و نمود نام علی(ع)» که مرتبط با بررسی هنر فلزکاری صفویه و قاجار است، دو کشکول قاجاری معرفی شده در اشیاء فلزی، در حقیقت گیاهی هستند (فراست ۱۳۸۷، ۸۲). در منابع خارجی از جمله کتب و سایت موزه‌ها، تنها به تصویر کشکول‌های فلزی با توضیح مختصری در حد جنس، ابعاد و دوره تاریخی آثار اشاره شده است. با توجه به ایرادات فاحش در منابع مرتبط با بررسی هنری اشیاء فلزی، محدودیت دستیابی به منابع موثق و مستند در این پژوهش آشکار می‌گردد.

در مورد سایر کتب غیرهنری که بیشتر، پژوهش‌هایی در زمینه تصوف بوده‌اند و در آنها به کشکول اشاره شده

است، می‌توان به این موارد اشاره نمود: احمد علی برومند (۱۳۷۲) در کتاب *مکتب خاکسار*، به کاربرد کشکول و داستان‌هایی راجع به پیدایش و رواج آن در بین دراویش اشاره دارد. عباس قدیانی (۱۳۸۷) در کتاب *تاریخ ادیان و مذاهب در ایران* به ارائه شیوه زندگی دراویش همت گمارده است. حسین معتمدی (۱۳۷۸) در جلد اول کتاب *عزاداری سنتی شیعیان در ایران و جهان*، کاربرد کشکول در سنت سقایی را مطرح نموده است. حسین منجمی (۱۳۷۹) در کتاب *میانی سلوک در سلسله خاکسار جلالی و تصوف*، کشکول‌های گیاهی و طرز ساخت آنها را مورد توجه قرار داده است. کاشفی سبزواری (۱۳۵۰)، واعظ، مفسر و نویسنده نامدار قرن دهم هجری قمری، در *فتوت‌نامه سلطانی*، علیرضا ذکاوتی قراگزلو (۱۳۸۲) در جنبش نقطویه، حسین پرتو بیضایی کاشانی (۱۳۸۲) در جلد اول *تاریخ ورزش باستانی زورخانه و بابا حاجی عبدالرحیم* (۱۳۹۵) در *آداب الطریق*، از آثار قرن یازدهم هجری قمری، اشاراتی به کاربرد کشکول به عنوان یکی از وصله‌های درویشی و استفاده از آن در سنت سقایی داشته‌اند.

۳. روش تحقیق

این پژوهش که از حیث هدف، ارزیابی کیفی می‌باشد، به صورت تاریخی، با روش توصیفی و تحلیلی و بر اساس استدلال بر یافته‌ها انجام گرفته است. دستیابی به ۳۴ تصویر مورد بررسی، از طریق مراجعه به کتب، بازدید از موزه‌های داخلی و نیز سایت موزه‌های مطرح دنیا نظیر ارمیتاژ روسیه، ویکتوریا و آلبرت انگلستان، متروپولیتن آمریکا، آقاخان کانادا و ... فراهم شده است. همچنین تصویر چند کشکول فلزی مورد پژوهش، از اطلاعات حراج‌های اینترنتی به دست آمده‌اند. اطلاعات گردآوری شده، از لحاظ تنوع فرم ظاهری، کتیبه‌های خط‌نگاره، نقوش و تزئینات و بررسی نمادهای موجود در ساخت یا تزئین آثار طبقه‌بندی شده‌اند و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

۴. کاربرد کشکول در مسلک دراویش

کشکول، جزو آلات قلندری و ابزار درویشی است. قدیانی دربارهٔ دراویش چنین می‌نویسد: بعد از آنکه مبادی صوفیه در آغاز تاریخ اسلام در تاثیر اوضاع و احوال و نفوذ امور معنوی و ظاهری تشکیلات راهبان و زهاد نصاری در شام به ظهور رسید و مبادی و سازمان‌های شبیه به آن به وجود آمد، جمعی از گروه سالکان طریق، تحت راهنمایی و ارشادات پیران طریقت، روش عزلت و انقطاع پیش گرفته، در خلوتخانه‌ها و خانقاه‌ها برادروار به یک زندگانی اجتماعی با همدیگر به سر می‌آوردند و به افکار و آداب روحانی خود سرگرم بودند. بعضی دیگر که طریق سیر و سیاحت پیش گرفته و عمری را به سفر و جهانگردی به سر می‌آوردند، معاش خود را از محل خیرات و میراث حاصل می‌کردند. این جماعت را به اصطلاح «درویش» نام نهادند (قدیانی ۱۳۸۷، ۲۸۹). چون این گروه، عمر خود را در سفر و جهانگردی به سر می‌آوردند و ظاهراً خانه خاصی نداشتند، برای طلب همواره کشکول را بر شانه می‌آویختند. در کوچه و بازار قدم زده و اشعار عارفانه را با نوایی خوش می‌خواندند که این عمل، هم تبلیغ تصوف بود و هم تجربه‌ای برای خودشکنی صوفیان مبتدی که خود را به شکل گدا و فقیر در انظار نشان دهند. ضمناً مشخص است که نوع فاخر این کشکول‌ها، نمی‌توانسته‌اند کاربردی را که کشکول‌های عادی و ارزان قیمت برای دراویش دوره‌گرد دارند، داشته باشند. علی‌الخصوص که شعار دراویش، انکار کالاها و دنیوی بوده. لذا، این انواع فاخر احتمالاً جنبه نمادین، آیینی و تزئینی داشته‌اند. دربارهٔ پیدایش کشکول، داستان‌هایی در بین دراویش رایج بوده که پرداختن به آن‌ها در این مقاله نمی‌گنجد. اینکه به کدام شانه کشکول را بیاویزند، نشانی بوده برای شناسایی فرقه درویش: کشکول چپ ویژه فقرای خاکسار (جلالی) بود که آن را به ساعد چپ می‌آویختند. درویشان نعمت‌اللهمی، کشکول را به سمت راست می‌آویختند. همچنین درویشان، بر حسب بزرگی و کوچکی کشکول، نام‌های مختلفی بر آن می‌نهادند. از جمله کشکول بزرگ را «بحر»، کشکول متوسط را «گنج» و کشکول کوچک را «گلدان» می‌گفتند (منجمی ۱۳۷۹، ۱۷۹).

در کتاب‌های قلندرنامه که آداب و رسوم، ابزار و ادوات درویشی توضیح داده شده است، معنایی فراتر از شی برای کشکول قائل شده‌اند. از جمله در قلندرنامه *آداب الطریق* چنین آمده است: بدان که کشکول، زبان فرس قدیم است و

کشتی هم گویند، زیرا که به کشتی، مانند است. چنانچه گفته‌اند:

کشتی چو قلندران به پهلو بندد آن را که هوای سیر دریای دل است (بابا حاجی عبدالرحیم ۱۳۹۵، ۱۹۶).
نویسندهٔ این اثر، کجکول را یکی از ابزار درویزه^۱ کردن می‌داند و چنین می‌نویسد: درویزه بر دو قسم است: ظاهری و باطنی، ظاهری آنکه طالبان طریق فقر را عادت آن است که کجکول فقر بر کف بگیرند و دکان به دکان، خانه به خانه به ندای شی الله دعا کنند و درویزه کرده به تکیه‌گاه خود آیند و از برای دفع بلیات سخیان و خیریت ایشان دعا کنند و بزرگان چنین کرده‌اند و بر مستحق می‌رسانیده‌اند و درویزه باطنی آنکه طالبان حضرت عزت -جل جلاله- کجکول دل را به دست طلب به اخلاص بگیرند و درویزهٔ فضایل حقایق از دل عارفان که مقربان مقام قربند بکنند... ای درویش، بدان که درویزه کردن جهاد کردن است با سگ نفس، چنانچه این طایفه به درویزه بروند، گویند که به غزا می‌رویم. از این لفظ، جهاد مراد است با نفس اماره که دشمن قویست بر طالبان راه (همان، ۱۹۷).

۵. ورود کجکول به ایران از طریق هند

قدیمی‌ترین کجکول‌ها از گیاه کوکو-دومر^۲ که در مجمع‌الجزایر سشیل^۳ می‌روید، ساخته شده‌اند (تصاویر ۱ و ۲). در این باره گفته می‌شود که در دورهٔ صفویه، درویشان خاکسار که مبلغ شیعه بودند اغلب با خود کجکول داشتند و به‌خصوص درویشان خاکسار جلالی که با درویشان هند در ارتباط بودند. درویشان جلالی از هند به ایران می‌آمدند و خاکسارها به هند می‌رفتند و آوردن کجکول از هند به ایران رواج پیدا کرد و بر اثر این رواج، کجکول در بین درویشان از لوازم و وصله‌های مهم فقر به حساب آمد و جنبهٔ روحانی و معنوی به خود گرفت (منجمی ۱۳۷۹، ۱۷۸).
همراه با آمدن کجکول به ایران، حکایات افسانه‌ای و سحرآمیز هندیان دربارهٔ نامشخص بودن منشأ کجکول و جنبهٔ شفابخش آن نیز دهان به دهان به گوش ایرانیان رسید و مورد توجه خاص صوفیان قرار گرفت. ظاهراً پیش از آمدن کجکول به ایران، اگر درویشی صلاحیت اخلاقی نداشت، شیخ طریقت، خرقة او را می‌گرفت، ولی بعد از آمدن کجکول، تنها کافی بود که شیخ طریقت به علت عدم صلاحیت درویش، کجکول او را از وی بگیرد. همچنین اگر پیش از پیدایش کجکول، خرقة خود را به رهن می‌گذاشتند، بعد از رواج کجکول میان درویشان، کجکول درویش به رهن گذاشته می‌شد. کجکول به‌ویژه در زمان صفویه و قاجار، آرم و نشان صوفیان بوده است. همچنین از آن به جای ظرف غذا و جایگزین دلو برای کشیدن آب از چاه استفاده کرده‌اند. عمده‌ترین انواع کجکول را از لحاظ جنس می‌توان به دو گروه اصلی گیاهی و فلزی تقسیم نمود. در عین حال با تعدادی کجکول پایه‌ماشه نیز مواجه هستیم که مشخص است تنها جنبهٔ تزئینی داشته‌اند.

۶. کجکول و سنت سقایی

کجکول نیز در کنار دیگر آلات قلندری در ارتباط با سنت سقایی و آیین‌های عزاداری محرم در دورهٔ صفوی و پس از آن به کار می‌رفته است. مولفین مقالهٔ «جریده‌برداری و سقایی، میراث قلندران و جوانمردان» چنین آورده‌اند: سندی که نشان از ارتباط کجکول در ارایش قلندری با سنت‌های عاشورایی است، در هجویهٔ منظوم آقا محمدعلی بهبهانی (آل آقا) آمده است. وی در این شعر که متضمن بعضی از آداب، اصطلاحات و وصله‌های قلندری مانند کهنه دلق، کمر بند، پوست، تخته پوست و کجکول است، کجکول را در ارتباط با نام عباس ابن علی (ع) علمدار و سقایی کربلا آورده است که نشان می‌دهد قلندران، مدعی وجه عاشورایی آن بوده‌اند. در یکی از ابیات این هجویه خطاب به قلندران آمده است: کاسه کجکولت به کف عباس وش صد چو اشعث باشدت همیان کش (زروانی و مشهدی نوش‌آبادی ۱۳۸۹، ۷۲).

جریده، علمی است که در مراسم عزاداری و سوگواری حضرت سیدالشهدا (ع) در عقب دسته یا هیئت حرکت دهند (تصویر ۳). کجکول، یکی از اجزای جریده است که به معنای سقایی حضرت ابوالفضل (ع) در کربلا به کار گرفته می‌شود و از اعتقادات مردم است که آب در کجکول ریخته و از آن به بیماران بدهند تا ان شاءالله شفا بیابند (شاطری

تصویر ۳. جریده عزاداری در کاشان
(<http://kashannews.net>)
تاریخ بازیابی: ۹۷/۴/۸

تصویر ۲. کشکول‌های گیاهی موزه ویکتوریا و آلبرت
(شماره دسترسی: CIRC.498-1910)
(<https://collections.vam.ac.uk>)

تصویر ۱. میوه درخت کوکو دومر
(www.amusingplanet.com)
تاریخ بازیابی: ۹۷/۴/۶

۱۳۸۵، ۱۰۴). ظاهراً این جریده‌ها در ایام غیر عزاداری در جلوی خانقاه صوفیان نصب می‌شده‌اند. سنت سقایی رایج در بین درویش فقط منحصر به ایام عزاداری نبوده، به طوری که تاورنیه در سفرنامه خود به درویش شهر اصفهان اشاره می‌کند که به جز ایام محرم، در مواقع دیگر نیز به سنت سقایی مشغول بوده‌اند: درویش، ظرف خیلی بزرگی از آب و چند ظرف کوچک در اطراف آن، به درب خانه خود گذارده‌اند و اگر هوا گرم باشد یخ هم در آن می‌اندازند و عابری از آنجا آب می‌نوشند بدون اینکه چیزی بدهند (تاورنیه ۱۳۶۹، ۳۹۵). همچنین در دوران صفوی و قاجار، سقایت در عتبات عراق، سنتی معمول نزد صوفیان بوده است. در منابع تاریخی به صوفیان نامداری برمی‌خوریم که به سقایت اشتغال داشته‌اند. به عنوان مثال، ذکاوتی قراقرزلو به درویشی اشاره می‌کند که مورد توجه شاه عباس نیز بوده است و به مدت چندین سال در آستانه نجف اشرف به خدمت سقایی اشتغال داشته است (۱۳۷۳، ۱۴۹).

در اهمیت سقایی نزد درویش همین بس که در کتاب فتوت‌نامه سلطانی به حدیثی در این باب اشاره شده است: «أَيُّهَا مُسْلِمًا عَلَيَّ طَاحًا، سَقَاةَ اللَّهِ مِنَ الرَّجِيحِ الْمَخْتُومِ» یعنی هر مسلمانی که آب دهد مسلمانی را در تشنگی، خدای تعالی بدهد او را از شراب بی‌غش مَهر کرده در بهشت. پس معلوم شد که سقایی کار متبرک است و پر فایده و ثواب بسیار بدو مترتب (واعظ کاشفی سبزواری ۱۳۵۰، ۲۹۳). در بررسی کشکول‌های فلزی دوره صفویه و قاجار به تعدادی کشکول برمی‌خوریم که مضمون کتیبه روی آنها اشاره مستقیم با کاربرد سقایی و نوشیدن آب از کشکول دارد (جدول ۱).

جدول ۱. کشکول‌هایی با کاربری سقایی (نگارندگان).

شماره	تصویر کشکول	نوع فلز	مضمون کتیبه	نوع خط	نقوش تزئینی	تکنیک هنری	قدمت اثر
۱		فولاد	کشکول طرفه که ترا زر و جوهر است چون نیک بنگری تو، چه یکدانه گوهر است نوشید هر که جرعه آبی از این بگفت خوشتر ز آب زمزم و تسنیم و کوثر است از سعی اوستاد خردمند شد تمام عباس آنکه شهره بهر هفت کشور است	نستعلیق	انسانی، حیوانی، گیاهی	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	قاجار
محل نگهداری و مأخذ:		خزانه موزه رضا عباسی تهران (نگارندگان).					
۲		فولاد	مشابه اثر شماره (۱)	نستعلیق	انسانی، حیوانی، گیاهی	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	قاجار
محل نگهداری و مأخذ:		انگلستان (آلن ۱۳۸۱، ۵۱).					

قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، حیوانی، گیاهی	نستعلیق	مشابه اثر شماره (۱)	فولاد طلاکوب		۳
موزه ارمنی‌تاز www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/191994 تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۳/۳۰					محل نگهداری و مأخذ:		

۷. فرم ظاهری کَشکول‌های فلزی

در بررسی کَشکول‌های فلزی دوران صفویه و قاجار، از لحاظ فرم ظاهری با ۳ گروه کَشکول مواجه هستیم:

۱: کَشکول‌هایی که با الهام از نوع گیاهی آن (میوه درخت کوکو-دومر) ساخته شده‌اند و در نتیجه تابع فرم و شکل ظاهری این میوه بوده‌اند و بعدها که از فلز برای ساخت کَشکول استفاده شد، باز هم یکی از الگوهای مورد استفاده، فرم همین نوع گیاهی بوده است. در جدول (۲) تعدادی از این نوع کَشکول‌ها معرفی شده‌اند.

۲: کَشکول‌هایی با فرم ظاهری کشتی‌مانند، دسته دیگری از کَشکول‌های فلزی دوران صفوی و قاجار را تشکیل می‌دهند. انتخاب این فرم به صورت آگاهانه انجام گرفته که در توضیح نماد کشتی به آن پرداخته می‌شود. تعداد ۱۲ کَشکول در جدول (۳) معرفی شده‌اند که علاوه بر فرم کشتی‌مانند، برخی از آنها دارای نماد اژدها در دو سر کَشکول و برخی دارای نماد ماهی در کف داخلی کَشکول می‌باشند.

۳: کَشکول‌های فلزی با فرم ظاهری خاص: در بررسی کَشکول‌های فلزی دوران صفویه و قاجار، با تعدادی کَشکول دارای فرم ظاهری منحصر به فرد مواجه می‌شویم. بعضی از آنها در نحوه تزئین و برخی در شکل کلی اثر از بقیه کَشکول‌ها متمایزند. تعدادی از این آثار در جدول (۴) معرفی می‌شوند.

جدول ۲. کَشکول‌های فلزی مشابه کَشکول نوع گیاهی (نگارندگان).

شماره	تصویر کَشکول	فلز	مضمون کتیبه	نوع خط	نقوش	تکنیک هنری	قدمت
۱		فولاد	شعر فارسی در مدح کَشکول	ثلث	گیاهی	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	صفویه
محل نگهداری و مأخذ:		مجموعه شاهزاده صدرالدین آقاخان (ولش ۱۳۸۵، ۱۶۱؛ Allan 1982, 116).					
۲		فولاد	شعر فارسی در مدح کَشکول	ثلث	حیوانی، گیاهی	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	صفویه
محل نگهداری و مأخذ:		موزه ویکتوریا و آلبرت (Bamborough 1976, 116).					
۳		فولاد	شعر فارسی در مدح کَشکول	نستعلیق	انسانی، حیوانی، گیاهی	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	قاجار
محل نگهداری و مأخذ:		موزه ملی ایران، قسمت دوران اسلامی (شماره موزه: ۲۱۸۷۰).					

قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی	نستعلیق	شعر فارسی در ارتباط با کاربرد سقایی کشکول	فولاد		۴
موزه ارمنیائز www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/191993 تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۳/۱۸						محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی	نستعلیق	شعر فارسی در ارتباط با کاربرد سقایی کشکول	فولاد		۵
حراج کریستی www.christies.com/lotfinder/Lot/a-qajar-iranian-gold-damascened-steel-kashkul-5464297-details.aspx تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۲۵						محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی	نستعلیق	شعر فارسی در مدح کشکول	فولاد		۶
(پوپ و اکرمین ۱۳۸۷، ۱۳۹۴).						محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی	نستعلیق	شعر فارسی	فولاد		۷
حراج اینترنتی www.the-saleroom.com/en-us/auction-catalogues/isa-auctionata-auktionen-ag/ catalogue-id-srauctionat10102/lot-7e7dc953-d9d0-41a4-843a-a4ca01314b39 تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۰۵						محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی، حیوانی	نستعلیق	شعر فارسی در ارتباط با کاربرد سقایی کشکول	فولاد		۸
خزانه موزه رضا عباسی تهران (نگارندگان).						محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی، حیوانی	نستعلیق	شعر فارسی در ارتباط با کاربرد سقایی کشکول	فولاد		۹
انگلستان (آلن ۱۳۸۱، ۵۱).						محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی، حیوانی	نستعلیق	شعر فارسی در ارتباط با کاربرد سقایی کشکول	فولاد		۱۰
موزه ارمنیائز www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/08.+applied+arts/191994 تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۳/۳۰						محل نگهداری و مأخذ:	

قاجار	قلمزنی، طلاکوبی روی فولاد	انسانی، گیاهی	نستعلیق	شعر فارسی در مدح کشکول	فولاد		۱۱
. (Maslenitsyna 1975).						محل نگهداری و مأخذ:	
صفویه	مشبک کاری	گیاهی	ثلث	ناخوانا	فولاد		۱۲
موزه ملی کراکوی لهستان (مابدا ۱۳۹۲، ۳۲۵).						محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، سیاه قلم	انسانی، گیاهی	ثلث	شعر فارسی در مدح کشکول	برنج		۱۳
موزه ملی کراکوی لهستان (همان جا).						محل نگهداری و مأخذ:	

جدول ۳. کشکول‌های فلزی با فرم ظاهری کشتی مانند (نگارندگان).

شماره	تصویر کشکول	نوع فلز	نماد	مضمون کتیبه	نوع خط	نقوش تزئینی	تکنیک هنری	قدمت اثر
۱		مس	اژدها، کشتی	بخشی از آیه ۲۸۵ سوره بقره (دروود بر پیامبر(ص) و علی(ع))	ثلث	گیاهی	قلمزنی، سیاه قلم	صفویه
محل نگهداری و مأخذ:		مجموعه خصوصی، نیویورک www.metmuseum.org/ART/COLLECTION/SEARCH/650390?EXHIBITIONLND=%7B8951577E-FB8D-4B46-92DE-C4FO8364DF967%7D&OID=650390&PG=1&RP-P=20&POS=143&FFT*=1396/12/25 تاریخ بازیابی: ۱۳۹۶/۱۲/۲۵						
۲		برنج	اژدها، کشتی	شعر فارسی	نستعلیق	گیاهی	قلمزنی، سیاه قلم	صفویه
محل نگهداری و مأخذ:		موزه آقاخان تورنتوی کانادا (Ferro 1985, 123; Komaroff 2011, 246).						
۳		برنج	اژدها، کشتی	صلوات بر چهارده معصوم	نسخ	گیاهی	قلمزنی، حکاکی	صفویه
محل نگهداری و مأخذ:		موزه مردم‌شناسی کاخ اییض، مجموعه گلستان (نگارندگان).						
۴		برنج	اژدها، کشتی	صلوات بر چهارده معصوم	نسخ	گیاهی	قلمزنی، سیاه قلم	صفویه
محل نگهداری و مأخذ:		مجموعه خصوصی، پاریس (پوپ و اکرمین ۱۳۸۷، ۱۳۸۶).						

۵		برنج	اژدها، کشتی	صلوات بر چهارده معصوم	نسخ	گیاهی	قلمزنی، سیاه قلم	صفویه
محل نگهداری و ماخذ: (Wilson 1985, 286).								
۶		برنج	اژدها، کشتی	-	-	-	-	صفویه
محل نگهداری و ماخذ: حراج کریستی www.christies.com/lotfinder/Lot/a-safavid-engraved-brass-kashkul-iran-16th-4892366-details.aspx تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۴/۱۹								
۷		مس	اژدها، ماهی کشتی	صلوات بر چهارده معصوم	ثلث	گیاهی، هندسی	قلمزنی، سیاه قلم	صفویه
محل نگهداری و ماخذ: حراج اینترنتی www.liveauctioneers.com/item/17385902_antique-persian-safavid-copper-kashkool-17th-century تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۴/۲۰								
۸		قلم، مس	اژدها، ماهی کشتی	صلوات بر چهارده معصوم	ثلث	گیاهی، هندسی	قلمزنی، سیاه قلم	صفویه
محل نگهداری و ماخذ: موزه داوید دانمارک www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/metal/art/3-2009 تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۴/۱۸								
۹		قلم، مس	کشتی	صلوات بر چهارده معصوم	ثلث	گیاهی، هندسی	قلمزنی، سیاه قلم	صفویه
محل نگهداری و ماخذ: موزه ویکتوریا و آلبرت (Melikian 1982, 254).								
۱۰		قلم، مس	کشتی	صلوات بر چهارده معصوم	نستعلیق	گیاهی، هندسی	قلمزنی، سیاه قلم	قاجار
محل نگهداری و ماخذ: گالری خصوصی انگلستان www.ebay.ie/itm/Antique-18th-C-Islamic-Persian-Calligraphy-Darvish-Beggere-Bowl-Kashkol-Signed/163296755880?hash=item26053ec0a8:g:1AoAAOSw6j9bi8cv:rk:1:pf:0 تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۰۵								

قاجار	قلمزنی، سیاه قلم	گیاهی	نستعلیق	صلوات بر چهارده معصوم	کشتی	قلع، مس		۱۱
<p>حراج اینترنتی www.ebay.ie/itm/Antique-18th-C-Islamic-Persian-Calligraphy-Darvish-Beggere-Bowl-Kashkol تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۰۵</p>							محل نگهداری و مأخذ:	
قاجار	قلمزنی، سیاه قلم	گیاهی	نسخ	آیه الکرسی	کشتی	قلع، مس		۱۲
<p>حراج اینترنتی www.ebay.ie/itm/Antique-19th-C-Islamic-Persian-Ghajare-Calligraphy-Beggar-Bowl-Darvish-Kashkol-/382715681287?hash=item591ba1da07 تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۰۵</p>							محل نگهداری و مأخذ:	

جدول ۴. کشکول‌های فلزی با فرم ظاهری خاص

شماره	تصویر کشکول	نوع فلز	نماد	مضمون کتیبه	نوع خط	نقوش تزئینی	تکنیک هنری	قدمت اثر
۱		قلع، مس	ازدها	ناخوانا	ثلث	انسانی، حیوانی، گیاهی	قلمزنی، سیاه قلم	قاجار
<p>حراج کریستی انگلستان www.christies.com/lotfinder/Lot/a-steel-beggars-bowl-kashkul-qajar-iran-5826132-details.aspx تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۰۵</p>							محل نگهداری و مأخذ:	
۲		قلع، مس	-	-	-	انسانی، گیاهی، حیوانی	قلمزنی، سیاه قلم، حکاکی	قاجار
<p>گالری اورینتال www.ebay.com/itm/ANTIQU-ISLAMIC-PERSIAN-QA-JAR-SUFI-DERVISH-BRASS-KASHKUL-BEGGING-BOWL تاریخ بازیابی: ۱۱۲۶۴۱۰۷۱۹۵۶</p>							محل نگهداری و مأخذ:	
۳		گیاهی، طلا، نقره	-	صلوات بر چهارده معصوم	نسخ	گیاهی	مشبک کاری، قلمزنی	صفویه
<p>موزه متروپولیتن (ekhtiar et al. 2012, 243).</p>							محل نگهداری و مأخذ:	

صناعات
همراه ایرا

سال دوم، شماره ۱، پاییز و زمستان ۹۷

۴		فولاد	-	شعر فارسی	نستعلیق	انسانی، حیوانی، گیاهی	مشبک کاری، طلاکوبی روی فولاد	صفویه
محل نگهداری و مأخذ: متحف الاسلامی مصر (نجفی ۱۳۶۸).								
۵		فولاد	-	شعر فارسی	نستعلیق	انسانی، حیوانی، گیاهی	مشبک کاری، طلاکوبی روی فولاد	قاجار
محل نگهداری و مأخذ: www.pinterest.com/pin/318489004870197919 تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۵/۰۹								
۶		فولاد	مار	سوره ناس	ثلث	حیوانی، گیاهی	مشبک کاری، طلاکوبی روی فولاد	قاجار
محل نگهداری و مأخذ: www.pinterest.com/pin/372250725430462190 تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۰۵								
۷		فولاد	مار	سوره حمد	ثلث	حیوانی، گیاهی	مشبک کاری، طلاکوبی روی فولاد	قاجار
محل نگهداری و مأخذ: حراج اینترنتی https://www.liveauctioneers.com/item تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۵/۰۹								
۸		نقره	مار	-	-	-	مرصع کاری	قاجار
محل نگهداری و مأخذ: موزه متروپولیتن www.metmuseum.org/art/collection/search/455439 تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۵/۲۶								
۹		نقره	مار	-	-	-	مرصع کاری	قاجار
محل نگهداری و مأخذ: موزه متروپولیتن www.metmuseum.org/art/collection/search/455440 تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۵/۲۶								

صناعات
همراه ایرا

سال دوم، شماره ۱، پاییز و زمستان ۹۷

۲۷

توضیح جدول ۴: کَشکول ردیف ۳ از نوع گیاهی است ولی به علت زیبایی تزئینات فلزی طلا و نقره به کار رفته در آن، در این مقاله گنجانده شده است.

۸. کتیبه و آرایه‌ها در کَشکول‌های فلزی صفوی و قاجار

در ابتدا به کتیبه‌های خطی، سپس نقوش و تکنیک‌های هنری تزئین و در گام پسین به نمادهای مورد استفاده در ساخت یا تزئین کَشکول پرداخته خواهد شد.

کتیبه‌های خطی با انواع خطوط (ثلث، نستعلیق و نسخ) قلمزنی شده‌اند که مضمون آنها به شرح ذیل است:

(۱) سوره‌های قرآنی یا آیات منتخبی از آنها (به عنوان مثال سوره حمد، سوره ناس، آیه الکرسی و بخشی از آیه ۲۸۵ سوره بقره):

با مراجعه به کتب تفسیری و مطالعه نظرات مفسرین در مورد انتخاب این سوره‌ها و آیات قرآن کریم، می‌توان چنین نتیجه گرفت که این سوره‌ها یا آیات، به شکل هدفمند گزیده شده‌اند. سفارش‌دهنده یا سازنده اثر، سعی نموده آیات خاص یا سوره‌هایی را انتخاب کند که جامع اصول و مطالب قرآن کریم است، مانند سوره حمد که آن را «أُمُّ الْکِتَابِ» می‌نامند (ردیف ۷ جدول ۴). در کتاب پرتویی/از قرآن چنین آمده است: چون هدایت، راه مستقیم، مبدأ و سرچشمه هر خیر و سعادت است، طلب آن در متن سوره حمد آمده و سوره حمد جزء مکمل نماز قرار گرفته، هیچ جمله و کلمه‌ای مانند این دعا در اطراف زمین پیوسته و هماهنگ گفته نمی‌شود. این دعا، جامع و فاتحه هر خیر است و این سوره جامع قرآن و أمُّ الْکِتَابِ و فاتحه آن است. اصول مطالب قرآن در این سوره فشرده است، گویا قرآن مستقلی است (طالقانی ۱۳۸۱، ۴۴).

درباره آیه ۲۸۵ سوره بقره - که در حاشیه اطراف دهانه کَشکول (ردیف ۱ جدول ۳) حک شده - در کتاب تفسیر تسنیم چنین آمده است: دو آیه پایانی سوره بقره، چکیده و جمع‌بندی معارف سوره در سه اصل ایمان به خدا، باور معاد و قبول علمی و عملی همه کتاب‌های آسمانی و رسولان الهی است (جوادی آملی ۱۳۸۶، ۶۸۴). در تفسیر المیزان، درباره آیه الکرسی - که در کَشکول ردیف ۱۲ جدول ۳ استفاده شده است - روایتی از امام صادق (ع) نقل می‌شود که فرمودند: ابوذر به رسول خدا عرض کرد: یا رسول الله! مهم‌ترین و پرفضیلت‌ترین آیه‌ای که بر تو نازل شده کدام است؟ فرمودند: آیت الکرسی (طباطبایی ۱۳۹۰، ۵۱۴).

با مراجعه به کتب تفسیری، خاص بودن سایر سوره‌ها و آیات منتخب مورد استفاده در کتیبه‌های خطی کَشکول‌های فلزی مورد بررسی، مشخص می‌شود.

۲) صلوات تفضیلیه یا محمدیه (درود بر چهارده معصوم):

این صلوات، عرض ارادت به پیامبر (ص) و فاطمه (س) و ائمه اطهار است که روی اشیاء فلزی، خصوصاً در این دو دوره، فراوان به کار رفته است و حاکی از تمایلات شیعی سفارش‌دهندگان ساخت کَشکول‌های فلزی می‌باشد. ساریخانی به این نکته اشاره می‌کند و می‌نویسد: آن قدر که صفویان از آیات قرآنی و ذکر ائمه در آثار هنری خود به کار برده‌اند، در هیچ دوره دیگری به این گستردگی دیده نشده است، بعد از صفویه، دوره قاجار، بیشترین سهم را در این زمینه دارد (ساریخانی ۱۳۹۲، ۱۶۰). در واقع کتیبه‌نگاری آثار فلزی در دوره صفوی و پس از آن در زمان قاجار، خلق تفاهمی است میان هنر و مذهب. قدر مسلم اینکه جامعه ایرانی شیعه مذهب، در دوره‌های صفویه و ادامه آن قاجار از کتیبه‌های آثار هنری، نهایت استفاده را برای نشان دادن عقاید خود کرده‌اند و استفاده از نام اولیاء دین به جهت برکت‌بخشی نام آنها و برای نشان دادن علاقه و ارادت، مرسوم بوده است. (ردیف‌های ۳، ۴، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۰ و ۱۱ جدول ۳)

۳) اشعار فارسی مرتبط با عقاید درویش و مدح و تعریف از کَشکول و سازنده آن:

هنرمند سازنده یا با اتکاء به سلیقه خود و یا به درخواست سفارش‌دهنده، از شعر فارسی خصوصاً با خط زیبای نستعلیق در کتیبه کَشکول استفاده کرده است تا هم بر زیبایی جنبه تزئینی آن بیفزاید و هم احساس لذت از درک شعر را فراهم سازد و مهم‌ترین عامل، تناسب و هماهنگی اشعار با کاربرد کَشکول بوده است. در کَشکول‌های جدول (۱) اشعاری که حاکی از کاربرد سقایی کَشکول است آورده شده‌اند. در یک اثر (ردیف ۱ جدول ۲)، شعری در مدح کَشکول مشاهده می‌شود:

قابل خاقان چین و زیب بزم قیصری

این چنین کَشکول فولادی که بود

۴) کتیبه‌های تاریخی:

در کتیبه برخی کَشکول‌ها، نام سازنده یا سفارش‌دهنده و همچنین تاریخ ساخت اثر ذکر شده است. در یک کَشکول از دوره صفویه (ردیف ۱ جدول ۲) کتیبه‌ای با نام سازنده و تاریخ ساخت به شکل «عمل کمترین/ حاجی عباس/ ولد مرحوم آقا رحیم یراق‌ساز/ به تاریخ ۱۰۱۵ هجری» قید شده است.

۹. نقوش

نقوش تزئینی که با تکنیک‌های هنری قلمزنی، حکاکی، طلاکوبی روی فولاد، مشبک‌کاری و مرصع‌کاری در کَشکول‌های فلزی هر دو دوره به کار رفته، در چهار گروه قابل تقسیم‌بندی هستند:

(۱) **فیگورهای انسانی:** اغلب این پیکره‌ها با توجه به فرم پوشش آنها از دراویش هستند. گاهی در برخی کَشکول‌ها که جزئیات نقوش آنها در دسترس است، مشاهده می‌شود صحنه‌هایی با فیگورهای انسانی به تصویر کشیده شده‌اند که می‌توان گفت حالت روایتگری آنها در ارتباط با مجالس دراویش است (تصویر ۴).

(۲) **نقوش هندسی:** این نقوش علاوه بر تزئین سطح، عامل تقسیم‌بندی فضاها، سطوح و نقوش نیز می‌باشند. در دوره صفویه و در ادامه آن، در دوره قاجار، این نقوش بسیار متنوع‌تر از ادوار دیگر به کار رفته‌اند. گاهی به صورت کادر و قالب برای کتیبه و نقش و گاهی مستقلاً به صورت نقوش تزئینی، مورد استفاده قرار گرفته‌اند که در صورت اخیر، اغلب به شکل شمسه‌ها و ترنج‌ها یا نیم ترنج‌ها و لچکی‌ها قابل مشاهده می‌باشند.

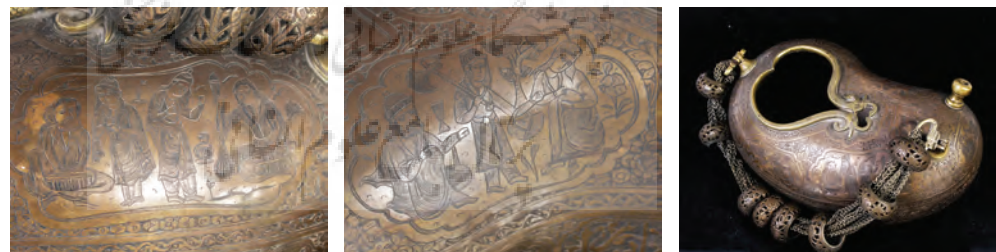
(۳) **نقوش حیوانی:** صرف‌نظر از نمادگونه بودن این نقوش در ادوار مختلف، یکی از عناصر مهم تزئینی در هنر ایران بوده‌اند. عشق و علاقه به ترسیم حیوانات یکی از ویژگی‌های هنر ایران است (ویلسون ۱۳۷۷، ۴۹۰). به جز نمادهای اژدها، مار و ماهی در کَشکول‌های فلزی، به نظر می‌رسد سایر نقوش حیوانی صرفاً به عنوان نقش‌مایه‌های تزئینی برای پر کردن فضا به کار رفته‌اند.

(۴) **نقوش گیاهی:** لطیف‌ترین فرم حیات و زندگی در گیاهان جاری است. بی‌دلیل نیست که این معنوی‌ترین شکل حیات در دوران اسلامی حتی در اماکن مقدس اجازه حضور یافته و به رشد و بالندگی خود ادامه داده است. همان‌گونه که در کَشکول‌های فلزی نیز مشاهده می‌شود، کمتر کَشکولی بی‌نصبیب از نقوش گیاهی به صورت طبیعی و یا تجریدی بوده است.

صناعات
همراه ایرا

سال دوم، شماره ۱، پاییز و زمستان ۹۷

۲۹

تصویر ۴: جزئیات کَشکول برنجی از دوره قاجار، محل نگهداری: گالری اورینتال انگلستان
(www.ebay.com/itm/antique-islamic-persian-qajar-sufi-dervish-brass-kashkul-begging-bowl)

تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۰۵

۱۰. نماد در کَشکول‌های فلزی

در بررسی کَشکول‌های فلزی با چهار نماد کشتی، اژدها، ماهی و مار مواجه شدیم که در فرم یا تزئین این کَشکول‌ها به کار رفته‌اند.

(۱) **کشتی:** این نماد به عنوان فرم ظاهری برخی کَشکول‌های فلزی انتخاب شده و دلیل آن به احتمال قوی حدیث سفینه نوح است: «إِنَّمَا مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي فِيكُمْ كَمَثَلِ سَفِينَةِ نُوحٍ، مَنْ دَخَلَهَا نَجِيَ، وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ» مثل

اهل بیت من در میان امتم همانند کشتی نوح است. هر کس وارد آن شد، نجات یافت و هر کس به آن پناه نبرد غرق گردید (مجلسی ۵۱۴۰۳، ق، ۱۰۵).

ادعای ارادت در اویش به مولا علی(ع) و اینکه امیرالمومنین علی(ع) یکی از اهل بیت، بلکه کامل‌ترین مصداق آن است؛ ایجاب می‌کرد که حدیث سفینه نوح را سرلوحهٔ انتخاب فرم کشتی برای کشتکول‌های خود کنند تا ارادت و سرسپردگی خود نسبت به اهل بیت پیامبر(ص) را به نمایش بگذارند. در کتاب مبانی سلوک در سلسله خاکسار جلالی و تصوف نیز به تطابق این فرم کشتکول با کشتی اشاره شده است: این کشتکول چند گوشه دارد به نام‌های گوشه صدق، گوشه صبر، گوشه رضا، گوشه توکل که اشارت دارد به اینکه به امر حق، چهار ملک مقرب به چهار گوشه کشتی نوح آمدند و چهار قل هو الله خواندند و طوفان فرو نشست. ملائک مامور این کار، عبدالرحمن، عبدالاسلام، عبدالعظیم و عبدالکریم بوده‌اند (منجمی ۱۳۷۹، ۱۷۷).

۲) اژدها: نماد اژدها در بسیاری از آثار هنری ایران، روشنگر بخشی از جنبه‌های اساطیری هنر اسلامی- ایرانی و کیفیت تاثیر نقش‌مایه‌های قبل از اسلام در هنر دوران اسلامی است. در فرهنگ نمادها، ذیل واژهٔ اژدها چنین آمده است: «نمادگرایی اژدها چند وجهی است و این چند وجهی‌گری به نحوی در نقاشی‌های خاور دور از دو اژدهای روبه‌روی هم دیده می‌شود که آن را در هنر قرون وسطی، به خصوص در علوم خفیه‌ی اروپائیان و مسلمانان باز می‌یابیم» (شوالیه و گریبان ۱۳۸۴، ۱۲۵).

حضور نماد اژدها به صورت دو اژدهای قرینه و روبه‌روی هم در برخی کشتکول‌های فلزی کشتی‌مانند با حضور آن در اشکال و نقوش علم‌های عزاداری تشابه دارد. قطعاً این استفاده در علم‌های عزاداری و کشتکول‌ها که در سقایی مراسم عزاداری کاربرد داشته‌اند، اتفاقی نبوده بلکه مرتبط با هم است.

با بررسی نماد اژدها در کشتکول‌ها، این نتایج حاصل می‌شود:

الف) اگر تاثیر فرهنگ چینی که نفوذ آن از ایران باستان در هنرهای مختلف نمود داشته را در نظر بگیریم، باید اژدهای به کار رفته در دو سمت کشتکول را همانند فرهنگ چین، آفریده‌ای نیکوکار (هال ۱۳۹۰، ۲۱) و نمادی در طلب خیر، نیکی و نعمت بدانیم که با کاربرد کشتکول که درویش، روزی، نعمت و مایحتاج را از مردمان طلب می‌کند، هم‌خوانی دارد.

ب) اژدها در فرهنگ چین، نمادی از آورندهٔ باران، محصول خوب و آذرخش است و یک اژدهای سبز یا آبی، نگهبان ربع شرقی جهان و نماد بهاری بود که باران حاصلخیزکننده را با خود آورد (همان‌جا). پس می‌توان بیان کرد چون ظرف کشتکول برای مراسم سقایی در آداب عزاداری و جهت نوشیدن آب به کار می‌رفته، از این نماد برای تزئین آن استفاده شده است.

ج) اگر سازندهٔ کشتکول، این نماد را با نگاه به فرهنگ اسطوره‌ای ایران به کار گرفته باشد، پهلوانان با کشتن اژدها به گونه‌ای آزادی و سربلندی دست می‌یابند و بر شر و بدی غلبه می‌کنند. آتش‌افروزی اژدها به عنوان سرشت نابودگر آن محسوب می‌شود. مطابق متون دینی و ادبیات کهن، آتش از یک‌سو گناهکاران را نابود می‌کند و از سوی دیگر امتحان و آزمونی است که انسان‌های پاک از آن عبور کرده و به سلامت بر آن فائق خواهند آمد (براتی و کفشچیان مقدم ۱۳۹۱، ۳۶). در تلفیق با مفاهیم عرفانی صوفیان، می‌توان چنین تعبیر کرد که اژدها و اژدهاکشی رمزی است از تکوین شخصیت آدمی، که ضمن آن، جان آگاه در طلب کمال و آزادی و فردیت، برای رسیدن به غایت شناخت و معرفت خویشتن، ناچار است که با اژدهای نفس به عنوان نمادی از روان ناآگاه بازدارنده، روبه‌رو شود و بستیزد. اژدها و مار در مثنوی گاه به یک معنا و اغلب به معنی نفس اماره، بلا، دشمن، شهوت آمده‌اند، به عنوان مثال:

بس که خود را کرده‌ای بنده هوا / کرمکی را کرده‌ای تو اژدها (زمانی ۱۳۸۵، ب، ۶۷۷).

د) چون اژدها را نمادی از نگهبانی خزاین و دینه‌ها دانسته‌اند، پس غلبه بر اژدها برابر است با دستیابی بر گنجینهٔ معرفت وجود انسان و دستیابی به بینش و بصیرت در معرفت الهی. نایب زاده و سامانیان دربارهٔ حضور این نماد در اماکن مذهبی می‌نویسند: حضور این نقش در سقالاتار که یک مکان مذهبی است می‌تواند مفاهیم عرفانی در بر داشته

باشد زیرا در این مکان مقدس، انسان باید نفس خویش را از هر بدی پاک کند و با ازدهای درون خود مبارزه کند تا با قلبی پاک به عزاداری و هر آنچه نشان ارادت به خاندان پیامبر است بپردازد (۱۳۹۵، ۸۲).

هـ) به نظر نگارندگان، دو ازدهای قرینه به کار رفته در دو سمت کَشکول می‌توانند نماینده خیر و شر، نیکی و بدی، نور و تاریکی نیز باشند تا رهرو در مسیر معرفت، دائم هر دو جنبه وجودی خود را در نظر داشته باشد.

۳ ماهی: این نماد به صورت یک جفت ماهی (نقش ماهی درهم) در تزئین قسمت کف بعضی کَشکول‌های فلزی به کار رفته است، دقیقاً در جایی که برای ناظر قابل رؤیت نیست. این موضوع، انسان را به یاد نقوش آیینی ماقبل تاریخ می‌اندازد که انسان‌های نخستین، آرمان‌ها، خواسته‌ها و آرزوهایی را که می‌خواستند به وقوع بپیوندند در محل‌هایی دور از چشم و خفاگاه‌ها به تصویر می‌کشیدند. نقش ماهی از جمله نقوشی است که می‌توان آن را در کهن‌ترین آثار باقی‌مانده از بشر یافت. این نماد، علاوه بر جنبه تزئینی، شامل مفاهیم سمبولیک نیز می‌شود که بسته به کاربرد آن، مفاهیم مختلفی را می‌توان بر آن منطبق دانست. اما در تمام این مفاهیم، نماد حاصلخیزی، برکت و باروری آن نمود بیشتری دارد. ماهی‌های چرخان نیز از بن‌مایه‌های مورد استفاده بر سفالینه‌ها، ظروف فلزی، مسکوکات و قالی ایران بوده‌اند.

نقش ماهی درهم، در کف برخی کَشکول‌های فلزی، نوعی رمز آرمانی را به ذهن متبادر می‌سازد. هم می‌تواند مربوط به آیین «طلب سلطانی» باشد که درویش با کَشکولش در این آیین شرکت می‌کرده و از الطاف و بخشش این روز بهره‌مند می‌شده است. دراویش عجم هنگام نوروز مقابل کاخ شاه به طلب می‌نشستند و این کار را «طلب سلطانی» می‌نامیدند (سپنتا ۱۳۸۹، ۱). خصوصاً اینکه در این روز، فلوس به افراد هدیه داده می‌شده است. این سکه‌های مسی که بعضی همین نقش ماهی درهم را داشته‌اند، در دوره صفویه بسیار رایج بوده‌اند. در کتاب پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای شاهان صفوی چنین آمده است: بر روی سکه‌های مسی (فلوس)، گاو، اسب، آهو، بز و ماهی دیده می‌شود و این تصاویر به لحاظ هنری و تفکرات اسطوره‌ای حائز اهمیت می‌باشند (اسماعیلی ۱۳۸۵، ۳۳). همچنین می‌توان مفهومی عرفانی برای به‌کاربردن این نماد مد نظر داشت که متأثر از دیدگاه بی‌تعلقی و تن‌سپردگی به آب است که مولوی در اشعارش به آن اشاره کرده و نماد ماهی را معرف انسان کامل و صعود کرده به درجات بالای معرفت می‌داند.

ماهیان از پیر آگه، ما بعید
ما شقی زین دولت و ایشان سعید (زمانی ۱۳۸۵ الف، ۸۱۹).

حالت چرخان دو ماهی، در نجوم و در تصویر دوازدهمین صورت فلکی منطقه البروج، جنبه دوگانگی به این نماد می‌دهد که حاکی از آغاز چرخش جدید پدیده‌هاست. تقابل‌های موجود در منطقه البروج همانند آنچه در نقش دو ماهی می‌بینیم، به همان تقابل‌های طبیعی چون روشنی و تاریکی، شب و روز نسبت داده می‌شود (مختاریان و صارمی ۱۳۹۳، ۷۴). شاید این نقش، مفهوم مراحل سیر و سلوک را نزد صوفیان تداعی می‌کرده که با گذشتن از مرحله پیشین،

صناعات همراه ایرا

سال دوم، شماره ۱، پاییز و زمستان ۹۷

۳۱

تصویر ۵. جزئیات کَشکول فلزی مسی، نیمه اول قرن دهم هجری، محل نگهداری: موزه داوید دانمارک
(www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/metal/art)

تاریخ بازیابی: ۹۷/۰۴/۱۸

مراتب کمال برایشان آغاز می‌شود (تصویر ۵).

۴) مار: احتمال بیشتری می‌توان داد که استفاده از نماد مار به صورت حلقه‌زده به طوری که دم مار در نزدیکی دهانش قرار دارد و جایگذاری این نقش در اطراف دهانه کَشکول، به مفهوم تمثیلی نگهبانی و پاسبانی و قانع بودن مار اشاره داشته باشد (تصویر ۶). در مقاله «مفاهیم تمثیلی مار در آثار حماسی، غنایی و عرفانی»، مفاهیم نمادین این نقش عبارت‌اند از: ۱- تمثیل فرومایگی و فرومایگان ۲- نماد نگهبانی و پاسبانی ۳- تمثیل قانع‌بودن (ایاز و سیرجانی ۱۳۹۷، ۶۵). از این مفاهیم، تمثیل‌های نگهبانی مار و قانع‌بودن، با مرام مورد ادعای درویش منطبق‌تر است. قابل ذکر است که نماد مار از نمادهای شاخص مورد استفاده در هنر هند می‌باشد و در برخی کَشکول‌های فلزی ساخت این کشور نیز مورد استفاده قرار گرفته است.

تصویر ۶ کَشکول ایرانی فلزی و آب طلاکاری شده دوره قاجار، موزه فلسطین اشغالی
www.pinterest.com/pin/9612/5 تاریخ بازیابی: ۹۶/۱۲/۵

۱۰. نتیجه‌گیری

سوالات این پژوهش عبارت‌اند از: تعامل عناصر تزئینی کَشکول‌ها و آداب درویشی چیست؟ و کَشکول‌های فلزی این دو دوره، از نظر فرم، نقش و نماد چگونه‌اند؟ در پاسخ به سوال اول می‌توان مطرح نمود که کَشکول، جزو آلات و ابزار قلندری درویش به حساب می‌آید. در قلندرنامه‌ها که آداب طریقت و سلوک درویش است، دو معنی ظاهری و باطنی را برای آن قائل شده‌اند. معنی ظاهری آن، همان اسباب طلب‌کردن از مردم است که نوعی خودشکنی برای درویش به شمار می‌آمده است. بدین ترتیب خود را در انظار، به شکل فقیر و گدا نشان می‌دادند و این کار را جهادکردن با نفس می‌دانستند. اما معنی باطنی کاربرد کَشکول را در این دانسته‌اند که طالبان حق، کَشکول دل را با اخلاص به دست گیرند و از دل عارفان مقرب درگاه حق تعالی، گدایی فضل حقایق کنند. یکی از کاربردهای مهم کَشکول در نزد درویش، استفاده از آن در سنت سقایی و آیین‌های محرم است که هجویه‌های منظوم درویش به خوبی وجه عاشورایی آن را نشان می‌دهد. همچنین مضمون برخی کتیبه‌های کَشکول، اشاره به صفت سقایی با کَشکول و مدح نوشیدن آب از آن شده که خود مبین همین وجه از کاربرد آن است. بررسی ۳۴ کَشکول فلزی دوران صفویه و قاجار نشان داد که در به‌کارگیری نمادها، نقوش و مضمون کتیبه‌ها از مرام و مسلک و اعتقادات مورد ادعای درویش پیروی شده است. حضور نماد کشتی، اژدها، ماهی و مار، در فرم ساخت و تزئین کَشکول‌های فلزی، نشان می‌دهد که این نقوش به شکلی رمزگونه و در ارتباط با آرمان‌ها و اعتقادات درویش به کار رفته‌اند.

عناصر تزئینی از جمله نقوش انسانی، صحنه‌هایی را به تصویر کشیده‌اند که حالت روایتگری آن در ارتباط با روابط و مجالس درویش است. مضمون خطنگاره‌ها، برخی سوره‌های قرآنی، برخی آیات منتخب قرآنی و بیشتر، عرض ارادت به چهارده معصوم و ائمه اطهار است که حاکی از تمایلات شیعی سفارش‌دهندگان ساخت کَشکول‌های فلزی است. همچنین مضمون برخی خطنگاره‌ها، اشعار فارسی در مدح کَشکول است که به آن به عنوان شیئی آیینی و متبرک اشاره می‌شود و مضمون تعدادی دیگر، مرتبط با کاربرد سقایی کَشکول در مراسم عزاداری سیدالشهدا (ع) است.

در کَشکول‌های فلزی پژوهش حاضر از فلزاتی نظیر فولاد، مس، مس قلع‌اندود، برنج و نقره در تکنیک و تزئین استفاده شده است. زیباترین کَشکول‌های فلزی، نوع فولادی آن هستند خصوصاً آنها که در دوره صفویه توسط صنعتگری اصفهانی به نام حاجی عباس ساخته شده‌اند که هم‌دوره با شاه عباس صفوی بوده است. بیشتر کَشکول‌های فولادی دوره قاجار، با الهام و کپی‌برداری از آثار دوره صفویه و به قصد احیای هنر صفوی ساخته شده و در عین حال شاهد نوآوری‌هایی در ساخت و تزئین کَشکول‌های فلزی دوره قاجار هستیم. نقوش تزئینی مورد استفاده در هر دو دوره، شامل نقوش انسانی، هندسی، حیوانی و گیاهی است. تکنیک هنری تزئین نیز بیشتر قلمزنی و سیاه قلم و نیز حکاکی و طلاکوبی روی فولاد است. همچنین، شاهد حضور چند کَشکول هستیم که از شیوه‌های مشبک‌کاری و مرصع‌کاری در تزئین آنها استفاده شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در بوزه و گدایی کردن.

2. Coco-De-mer

3. Seychelles

منابع

- اسماعیلی، صغری. ۱۳۸۵. پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای شاهان صفوی. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- افروغ، محمد. ۱۳۹۶. «بررسی و تحلیل زیباشناختی کَشکول‌های دوره قاجار». دو فصلنامه علمی ترویجی نگارینه هنر اسلامی ش. ۱۴: ۱۹-۳۳.
- آلن، جیمز. ۱۳۸۱. هنر فولادسازی در ایران. ترجمه پرویز تناولی. تهران: یساولی.
- ایاز، حمید، و سهیلا موسوی سیرجانی. ۱۳۹۷. «مفاهیم تمثیلی و نمادین مار در آثار حماسی، غنایی، عرفانی». فصلنامه تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی ش. ۳۵: ۵۲-۷۲.
- بابا حاجی عبدالرحیم. ۱۳۹۵. قلندرنامه‌ای به نام آداب الطریق. تحقیق و تصحیح مهران افشاری. تهران: چشمه.
- براتی، بهاره، و اصغر کفشچیان مقدم. ۱۳۹۱. «ویژگی‌های اژدها در نگارگری عصر صفوی با تاکید بر توضیحات فردوسی در شاهنامه». فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی ش. ۴۹: ۳۱-۴۳.
- برومند، احمدعلی. ۱۳۷۲. مکتب خاکسار. تهران: خدمات فرهنگی غزل.
- پرتو بیضایی کاشانی، حسین. ۱۳۸۲. تاریخ ورزش باستانی زورخانه. ج. ۱. تهران: زوار.
- پوپ، آرتور اپهام، و فیلیس اکرم. ۱۳۸۷. سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز. ج. ۱۳. ترجمه نجف دریابندری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- تاورنیه، ژان باتیست. ۱۳۶۹. سفرنامه تاورنیه. ترجمه ابوتراب ثوری. تجدیدنظر کلی و تصحیح حمید شیرانی. چاپ چهارم. تهران: کتابخانه سنایی.
- جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۸۶. تفسیر تسنیم. ج. ۱۲. چاپ دوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- ذکاوتی قراگزلو، علیرضا. ۱۳۸۲. جنبش نقطویه. قم: ادیان.
- زروانی، مجتبی، و محمد مشهدی نوش آبادی. ۱۳۸۹. «جریده‌برداری و سقایی میراث قلندران و جوانمردان». دو فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات عرفانی. ش. ۱۱: ۶۱-۹۰.
- زمانی، کریم. ۱۳۸۵ الف. شرح جامع مثنوی معنوی دفتر دوم. چاپ چهاردهم. تهران: اطلاعات.
- _____. ۱۳۸۵ ب. شرح جامع مثنوی معنوی دفتر چهارم. چاپ دهم. تهران: اطلاعات.
- ساریخانی، مجید. ۱۳۹۲. «پژوهشی تحلیلی بر جلوه‌های آیات قرآنی بر آثار فلزکاری ایران در دوران صفوی و قاجار به استناد آثار فلزی موزه ملی ایران». فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. ۳ (۵): ۱۵۵-۱۶۸.

- شایسته‌فر، مهناز. ۱۳۸۴. هنر شیعی (عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان). تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شاطری، علی اصغر. ۱۳۸۵. «محرم در کاشان». فصلنامه فرهنگ و مردم. ش. (۱۹ و ۲۰): ۱۰۴-۱۰۷.
- شریعت، زهرا. ۱۳۸۷. «خط نگاره‌های قرآنی در قالی بافی و فلزکاری دوره صفویه». ماهنامه کتاب ماه هنر. ش. ۴۷: ۵۵-۱۲۰.
- شوالیه، ژان، و آلن گریبان. ۱۳۸۴. فرهنگ نمادها. ج. ۱. ترجمه سودابه فضایی. چاپ دوم. تهران: جیحون.
- طالقانی، محمود. ۱۳۸۱. پرتویی از قرآن. ج. (۱ و ۲). چاپ پنجم. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبایی، محمدحسین. ۱۳۹۰. تفسیر المیزان. ج. ۳. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. چاپ سی و دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فراست، مریم. ۱۳۸۷. «نماد و نمود نام علی(ع) در هنر فلزکاری صفویه و قاجار». ماهنامه کتاب ماه هنر. ش. ۱۲۰: ۷۶-۸۵.
- قدیانی، عباس. ۱۳۸۷. تاریخ ادیان و مذاهب در ایران. چاپ سوم. تهران: فرهنگ مکتوب.
- مایدا، تادئوش. ۱۳۹۲. شاهکارهای هنر ایران در مجموعه لهستان. ترجمه مهدی مقیسه و داوود طباطبائی. تهران: ترجمه و نشر آثار هنری.
- مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ ه.ق. بحارالانوار. ج. ۲۳. چاپ دوم. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مختاریان، بهار، و عارفه صارمی. ۱۳۹۳. «تحلیل ساختاری دوگانگی نماد دو ماهی». دوفصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران. ۴ (۲): ۶۹-۸۸.
- معتمدی، حسین. ۱۳۷۸. عزاداری سنتی شیعیان در ایران و جهان. ج. ۱. قم: نشر عصر ظهور.
- منجمی، حسین. ۱۳۷۹. میانی سلوک در سلسله خاکسار جلالی و تصوف. تهران: تابان با همکاری نشر شهرپور.
- نایب زاده، راضیه، و صمد سامانیان. ۱۳۹۵. «بررسی تفکرات شیعی در کار بست نقش اژدها در آثار هنری ایران». فصلنامه علمی پژوهشی نگره. ش. ۴۰: ۷۵-۸۵.
- نجفی، محمدباقر. ۱۳۶۸. آثار ایران در مصر. آلمان، کلن: آکادمی علوم اسلامی (منتشر شده در سال ۱۹۸۹ م).
- واعظ کاشفی سبزواری، حسین. ۱۳۵۰. فتوت نامه سلطانی. به اهتمام محمدجعفر محجوب. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ولش، آنتونی. ۱۳۸۵. شاه عباس و هنرهای اصفهان. ترجمه احمدرضا نطاء. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- ویلسون، اوا. ۱۳۹۰. طرح‌های اسلامی. ترجمه محمدرضا ریاضی. چاپ هفتم. تهران: سمت.
- هال، جیمز. ۱۳۹۰. فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی. چاپ پنجم. تهران: فرهنگ معاصر.
- سپینا، شاهین. ۱۳۸۹. پیشینه هزار ساله ماهی قرمز در ایران. دسترسی در: ۹۷/۷/۱۲
- <https://drshahinsepanta.blogspot.com/1389/12/25/post-557/>
- Allan, James W. 1982. *Islamic Metal Work The Nohades-Said Collection*. London: Sotheby.
- Bamboorough, Philip. 1976. *Treasures Of Islam*. Great Britain: Blandford Press.
- Canby, Sheila. 2009. *Shah Abbas The Remaking Of Iran*. London: British Museum Press.
- Ekhtiar, Maryam D., Priseilla P. Soucek, Sheila R. Canby, and Navina Najat Haider. 2012. *Masterpiece from the department of islamic art in the metropolitan museum of art*. London: new Haven Press.
- Ferro, Walter. 1985. *The Unity Of Islamic Art*. London: British Museum press.
- Komaroff, Linda. 2011. *Gifts of The Sultan The Arts Of Giving At The Islamic Courts*. London: Yale University Press.
- Maslenitsyna, Bys. 1975. *Persian Art In The Collection Of The Museum Of Oriental Art*. Leningrad: Aurovra Publisher.
- Melikian, Assadullah. 1982. *Islamic Metal Work From The Iranian World*. London: Her majesty's Stationery Office.
- Wilson, Philip. 1985. *Treasures Of Islam*. Bristol: Artline Editions.
- Zebrowski, Mark. 1997. *Gold Silver & Bronze From Mughal India*. London: Alexandria Press in association with Laurence King.